

AZ EGYEZTETÉS SZEREPE ESETRENDSZERÜNK KIALAKULÁSÁBAN

1. Kitűnő akadémiai doktori értekezésében egyik jubilánsunk, Rácz Endre helyesen nevezi az egyeztetést a mondat- és szöveg-szerkesztés egyik igen fontos tényezőjének. E szerkesztési mód egyik célja szerinte annak az összefüggésnek az alaki megjelölése, amely a mondat, olykor pedig a szöveg két tagja között szerkezeti vagy legalábbis jelentéstani szempontból áll fenn. Erre a kapcsolatra az egyeztetett tagok mindegyikén azonos vagy rokon jelentésű morfémák utalnak, amelyek gyakran alakilag is egyeznek, illetőleg hasonlítanak egymáshoz. Jelentős szerepe van az egyeztetésnek a kommunikációban is. A vele létrehozott alaki egyezés, illetőleg összhang ugyanis félreérthetetlenül jelzi a hallgatónak vagy az olvasónak a szóban forgó összefüggést, s ilyen módon segíti a mondatstruktúrának, illetőleg a mondatok közötti kapcsolatnak jó áttekintését, megkönnyítve ezáltal a mondat, illetőleg a szöveg megértését is (RÁCZ ENDRE, Az egyeztetés a magyar nyelvben. Gépielt akadémiai doktori értekezés. Bp. 1986. 8).

Mint tudjuk, az egyeztetés legfőbb formái a személybeli, a számbeli, a nembeli és az esetbeli kongruencia. Számba szokás venni az egyeztetés egyéb módozatait is. Az alábbiakban ezek közül az esetbeli kongruenciáról lesz szó, különös tekintettel ennek a magyar esetrendszer kialakulásában játszott szerepére, valamint annak a régóta vitatott kérdésnek az eldöntésére is, hogy hány esete van a magyar főnévnek.

2. Nyelvtanaink írói szinte mindmáig küszködnek azzal a problémával, hogy a magyar esetrendszernek hány tagja van. ANTAL LÁSZLÓ 1961-ben közzétett értekezésében e sokat vitatott kérdést a disztribúciós módszer segítségével igyekezett nyugvópontra jutatni. Kimutatta, hogy az alanyeseten kívül 16 esetünk van, pontosabban szólva 16 olyan esetragunk, amely minden névszó után előfordulhat, "tekintet nélkül arra, hogy a névszó jeltelen-e, avagy különféle jelek járulnak hozzá". Így szerinte a magyar névszónak összesen 17 esete van, az alanyesetet is figyelembe véve. ANTAL megjegyezte még, hogy "elképzelhető lenne a jelekkel való társulási képességnek ragismérvként való felhasználása más finnugor nyelvekben is" (A magyar esetrendszer. 49). Rendszerébe ANTAL csak azokat az esetragjainkat sorolja, amelyek nemcsak főnévvel, hanem névmással, tulajdonnévvel, melléknévvvel és számnévvvel is társulhatnak. E ragállományt csupán ebből a szempontból veszi számba. Azt már nem vizsgálja, hogy a tőle kiszemelt 17 esetrag milyen módon alkothat szerkezeteket, s hogy miképpen illeszkedik a kommunikáció során szerveződő mondatokba, és a mondatokból alakuló szövegbe. Így nyelvi rendszerünknek

csupán ezekre az elemekre és ezek társulási lehetőségeire figyel, de arra már nem, hogy e lehetőségek a nyelvhasználatban hogyan válhatnak valóra. Márpedig nyilvánvaló, hogy a nyelvi rendszer mint eszköztár önmagában véve csupán potenciális adottság, mely nem önmagáért van, hanem azért, hogy aktualizálódva a közlés céljaira használjuk fel.

3. ANTAL disztribúciós módszerű csoportosítását bírálva KIEFER legújabban azt a véleményét fejtette ki, hogy a fenti módszer nem alkalmas esetragjainknak a nem esetragoktól való elkülönítésére. Szerinte valamely toldalék mint kötött morféma akkor és csakis akkor bizonyulhat esetragnak, ha alkalmas esetviszony kifejezésére. Valamely kötött morféma ennek megfelelőleg esetraggá akkor és csakis akkor válhat, ha előfordul valamely vonzatkeretben. A MOLNÁR ILONÁTÓL összeállított vonzatkereteket alapul véve és felsorolva KIEFER megállapítja, hogy ezekben, a nominativusi zérus esetragot is beleszámítva, összesen 18 esetragot találhatunk. Szerinte ennél több e mondatkeretekben nem is fordulhat elő. Nem lehet tehát esetrag az -nként, -stul/-stül, -képpen, -kor, mert nincs olyan ige vagy prédikátum, amelynek vonzatkeretébe ezek közül bármelyik is beilleszthető volna.

Ez a csoportosítás számszerűleg csupán abban különbözik ANTALétól, hogy benne többletként még az essivus-modalis -ul/-ül ragja is szerepel. KIEFER megjegyzi, hogy ez a 18 ragos esetrendszer a későbbiekben valószínűleg módosulni fog, mégpedig úgy, hogy „az -ul/-ül és a -ként a jövőben át fogja adni helyét a -nak/-nek ragnak, hiszen ezek ma is már csak többnyire ennek változataként élnek” (MNy. LXXXIII, 486).

4. KIEFER e javaslatra kétségkívül haladást jelent ANTALéhoz képest, s ezért komoly figyelmet és megfontolást érdemel. ANTAL esetragjainknak még csupán társulási képességeit és lehetőségeit vette számba, s így megrekedt az alaktan szintjén. KIEFER viszont az esetragok kapcsolódásait, valamint e ragoknak az igéktől (a mondat prédikátumaitól) való függőségeit is figyelembe véve állította össze listáját. Így a vonzatkeretekig jutva már a mondat-szinthez közeledett. Szerintem azonban még ez sem elég, mivel még tovább kell lépnünk, s a kommunikáció színteréig kell hatolnunk. Az ANTAL-féle toldalékolási módzatok, ugyanúgy mint a KIEFER-től számba vett vonzatkeretek ugyanis csupán a magyar nyelvi rendszertől mint eszköztártól kínált puszta lehetőségek, potenciális adottságok. Mivel azonban, mint tudjuk, a nyelvi rendszer nem önmagáért van, hanem azért, hogy aktualizálódva a közlés céljainak eszközévé váljék, azt is figyelembe kell vennünk, hogy esetragjaink hogyan szottak illeszkedni a különféle beszédaktusok során formálódó mondatainkba.

A legösszefoglalóbb beszédaktusok közé sorolandók a kérdések és az ezekre adandó feleletek. A közvetlen feleletet nem váró szónoki kérdések különleges eseteit nem számítva a mindennapi társalgás közben rendszerint beszélgetőtársunkhoz, vagy ritkábban önmagunkhoz intézünk kérdéseket. Az ilyenkor megformált kérdő mondatok jól ismert két fő típusa, az eldöntendő és a kiegészítendő közül a mi szempontunkból az utóbbi, vagyis a kiegészítendő a fontos, mivel ennek felvetésekor a kérdező az iránt, amit nem tud, kérdő névmással, vagy határozószóval (pl. ki, mi, hol, mikor stb.) érdeklődik (MMNyR. II, 39). Mivel azonban kiegészítendő kérdéseinkre eleben választ is várunk, hiszen éppen ezért kérdeztünk, a

rájuk adott lehetséges válaszok módozatait is tekintetbe kell vennünk, ha a kommunikáció lefolyását vizsgáljuk.

Ebből kiindulva nézzük most, hogy kiegészítendő kérdéseik során a magyarul beszélők kérdő névmásaink mely esetragos alakjait használhatják, s hogy mutató szavainknak és fogalomszavainknak melyek azok az ezekkel alakilag egyező esetragos végződésai, amelyek az adandó feleletekben egyeztetés esetén rendelkezésünkre állhatnak. Ha ezt szem előtt tartva megyünk végig az ANTAL-tól összeállított listán, nyomban kitűnik, hogy kérdő névmásaink megfelelő alakjaival, az alanyesetet nem számítva, az ott feltüntetett esetek mindegyikére kérdezhetünk, sőt az így megformált kérdésekre adható válaszoláskor a szóban forgó esetragokkal azonos alakú, vagyis egyeztethető esetragokat használhatunk, az utóbbiakat pedig mind mutatószókhöz, mind pedig fogalomszavakhoz egyaránt függeszthetjük, vö. 1. accusativus: kit? öt, embert, mit? ezt, azt, fát, 2. dativus: kinek? embernek; minek? ennek, annak, fának, 3. instrumentalis: kivel? emberrel; mivel? ezzel, azzal, fával, 4. causalis: kiért? emberért; miért? ezért, azért, fáért, 5. factivus: kivé? emberre; mivé? ezzé, azzá, hamuvá, 6. superessivus: kin? emberen; min? ezen, azon, fán, 7. sublativus: kire? emberre; mire? erre, arra, fára, 8. delativus: kiről? emberről; miről? erről, arról, fáról, 9. inessivus: kiben? emberben; miben? ebben, abban, fában, 10. elativus: kiből? emberről; miből? ebből, abból, fából, 11. illativus: kibe? emberbe; mibe? ebbe, abba, fába, 12. adessivus: kinél? embernél; ennél? annál, fánál, 13. allativus: kihez? emberhez; mihez? ahhoz, fához, 14. ablativus kitől? embertől; mitől? ettől, attól, fától, 15. terminativus: meddig? eddig, addig, emberig, fáig, 16. formalis: miként? ekként, akként, emberként, fegyverként.

Ez a kölcsönös alakí egyezés persze kifejtetlenül benne rejlik ANTAL disztribúciós módszerrel megállapított csoportosításának abban az alapelvében is, amely szerint nyelvünkben esetrag csak az toldalék lehet, amely kérdő és mutató névmásainkhoz valamint fogalomszavainkhoz egyaránt járulhat.

5. Mivel a felsorolt esetragjainkkal megszerkeszthető eldöntendő kérdések már mondat szinten formálódnak meg, s ugyanígy, de már külön mondatokká szerveződhetnek az ezekre adandó feleletek is, az így létrejövő alakulatok már a szöveg szintjén tárnak élénk. Ez pedig, mint tudjuk, a nyelvi jelek közlésbeli felhasználásának a legmagasabb szintje.

Idézett, alapvető értekezésében RÁCZ ENDRE tudomásom szerint elsőként mutatta ki, hogy több egyeztetésfajta a szövegszintre is kiterjedhet (i. m. 29, 234 kk.). Helyesen állapítja meg, hogy a szöveggrammatikai eszközök vagy két-két mondat jelentését kapcsolják össze, vagy pedig az egyik mondatból a másikra, többnyire annak egyik részére utalnak vissza, de előre is utalhatnak. Hozzáfüzi még, hogy az efféle utalás a benne résztvevő két nyelvi elem kölcsönös egymásra való vonatkozásán alapul (i. m. 234).

Bár jubilánusunk az eldöntendő kérdésekben szereplő esetragos kérdő névmások és az ezekre adott feleletekbe egyeztetve illesztett ragos mutatószók és fogalomszók koreferenciájával külön nem foglalkozik, nyilvánvaló, hogy ez a szöveggrammatikai egyeztetés szintén a töle mesteri módon tárgyalt módozatok közé tartozik. Mint RÁCZ ENDRE is hangsúlyozza, az egyeztetésnek a szó-

veg szintjén, vagy ott is használatos fajait az eddigi kutatók csak részben tárták fel. E téren tehát sok még a tennivaló.

6. Fontos RÁCZnak az a tétele is, hogy az egyeztetésen belül a kezdeményező mindig a tőle irányítónak nevezett tag, amelyhez a másik tag mint egyeztetett kapcsolódik (i. m. 20). Mint értekezésének akadémiai megvitatásán is javasoltam, a tőle irányítónak nevezett tagot célszerűbb volna egyeztetőnek mondanunk, alkalmazkodva így a jelölő és jelölt-féle, korrelatív viszonyt kifejező szópárok megalkotásának közkeletű módjához.

Az említett korrelatív mondatpárokból szereplő esetbeli egyeztetés nyelvünkben alacsonyabb szinteken is közkeletű. Így mondatszinten az olyan egyeztetett esetragos mutató és vonatkozó névmások összekapcsolásával megalkotott mondatokban, amelyeknek az azt, akit, annak, akinek, azzal, akivel v. amivel-féle kapcsolatok az alkotó elemei. Az ilyen kapcsolatok szintagmatikus jellegűek ugyan, de értelmük csupán valamely mondategészen belül, de már a mondategységen túl teljesezhet ki. Már ANTAL szóban forgó kritériumai alapján is nyilvánvaló, hogy az ilyesféle, mutató és vonatkozó névmási esetragos, egyeztetett szintagmatikus kapcsolatokban és mondatokban a tőle számba vett 16 esetrag mindegyike szerephez juthat.

E két esetragos egyeztetési módon kívül van még egy harmadik is, mégpedig az ezt az embert-típusú kijelölő jelzős szerkezet. Elégge közkeletű felfogás szerint ez minden biztonnyal értelmezős szerkezetből alakult át elől álló jelzős szerkezetté (RÁCZ, i. m. 66). Mivel itt mindig valamely mutató névmás esetragos alakját egyeztetjük valamely fogalomszónak ugyanazzal a raggal ellátott alakjával, e két szófaji osztály tagjaihoz pedig az ANTAL csoportosításában feltüntetett 16 esetrag mindegyike szintén társulhat, nyilvánvaló, hogy ezek kivétel nélkül szerepelhetnek az esetbeli egyeztetéssel megalkotott kijelölő jelzős szerkezetekben is. E megállapításainkat összegezve kimondhatjuk, hogy a tárgyalt eldöntendő kérdésekben és az ezekre adható válaszokban, továbbá a mutató és vonatkozó névmások fenti szintagmatikus kapcsolataiban, valamint az ezt az embert-típusú kijelölő jelzős szerkezetekben egyeztetve mind az a 16 esetragunk szerepelhet, amelyeket ANTAL számba vett. Kétségtelen, hogy a magyar szöveg- és mondat szerkesztésnek e három, ragbeli egyeztetéssel megalkotott módozatai kommunikációs szempontból alapvető fontosságúak. Éppen ezért joggal állíthatjuk, hogy esetrendszerünkben feltétlenül helyet kell foglalniuk mindazoknak az esetragjainknak, amelyek a fenti három egyeztetéses szerkesztésmódban nélkülözhetetlenek. Másfelől pedig azt is kimondhatjuk, hogy az alanyeseteket nem számítva, az ANTALTól disztribúciós módszerrel, KIEFERTől pedig a vonzatkeretek fölvázolásával előszámlált esetek centrális jellegét sokkal egyszerűbben úgy is kimutathatjuk, ha csupán egyeztetett esetragos kérdő és mutató névmásaink, vagy akár mutató és vonatkozó névmásaink, illetve mutató névmásaink és fogalomszavaink hasonló módon megalkotott kijelölő jelzős szerkezeteit vesszük szemügyre. Mivel azonban mindhárom alkalommal ugyanarra az eredményre juthatunk, e számbavételek bármelyike egymagában is megfelelhet erre a célra.

7. KIEFER azonban, mint láttuk, ANTAL listájához 18.-ként az essivus-modalis -ül (emberül) ragját is hozzá vette. De vajon e rag társulhat-e kérdő és mutató névmásainkhoz, s hogy ilyen módon szerepelhet-e a fenti szerkezetekben? E kérdésre nehéz volna választ adnunk. Azt ugyanis, hogy kiül? miül? esetleg még mondhatjuk, de azt már nem, hogy azul, amiül. Ennélfogva egyeztetett kijelölő jelzős szerkezeteket sem alkothatunk vele. A KIEFER-től kizárt -képpen és -kor azonban megfelelhet a fentebb tárgyalt egyeztetéses kapcsolatokban, vö. miképpen? ekképpen, akképpen, akképpen, amiképpen, de ugyanígy miképp? ekkép, akkép; amiképp; mikor? ekkor, akkor; akkor, amikor, akkor az alkalomkor. A -stül, -ente, -nként, -leg, -szám és -t viszont, amelyek kapcsolhatóságát ANTAL szintén vizsgálta (i. m. 45), a fenti kritériumnak már semmiképpen sem felelnek meg. A -szor/-szer/-ször szerepelhet a fenti egyeztetéses korrelatív kapcsolatokban, vö. hányszor? mennyiszer?, egyszer, sokszor, számtalanszor; annyiszor, amennyiszor. Ezért bizvást felvehetjük esetrágjaink listájára.

A fentebb kizárt toldalékokat ANTALTól eltérően nem képzőknek, hanem funkcióiak alapján azért mégis esetrágoknak tekinthetnénk, ha a prágaiaknak arra a megszívlelendő alaptételére hivatkozánk, hogy a nyelvi rendszereknek központi szerepű elemein kívül peremszerű elemeik is lehetnek, s ezek bizonyos funkciókat éppúgy elláthatnak, mint amazok.

A nagyvárosoknak sem csupán centrumaik vannak, hanem peremkerületeik is. De ki tagadhatná, hogy azért ezek is léteznek és a városok életében szintén szerepet játszanak? Ugyanezt mondhatjuk el esetrendszerünk periferikus elemeiről is. De hogy ezek hogyan különíthetők el, azt éppúgy nehéz vitathatatlanul megállapítanunk, mint azt, hogy egy adott nagyvárosban meddig terjed a centrum, s honnan kezdődnek a peremkerületek. Tudjuk, hogy ezt közigazgatásilag szokták eldönteni. De az ilyen elhatárolások idő jártával módosulni szoktak. Ugyanezt mondhatjuk el az esetrendszerek besorolásáról is.

A magyar nyelvtaníró e bizonytalanság ellenére sem mondhat le esetrendszerünk centrális és periferikus elemeinek elhatárolásáról. Mint láttuk, ebbeli törekvése közben többféle módszert is alkalmazhat, az ANTALTól és KIEFERTől javasoltakon kívül a fentebb vázoltat is. Mint láttuk, az ezek segítségével megállapítható esetek száma lényeges eltérést nem mutat. E fentebb kipróbált számbavétel abban különbözik a másik kettőtől, hogy jóval egyszerűbb náluk. De ez nem jelentheti, hogy amazok mint fölöslegesek elvetendők. Véleményem szerint mindegyik megfelelhet, sőt szükséges is.

